

A Kaukázus a szovjet uralom alatt¹

Alex Marshallnak a Kaukázus szovjet uralom alatti történetéről írott monográfiája az 1917–1921 közötti forradalmaktól és polgárháborútól egészen a Szovjetunió 1989–1991-es széteséséig ível. A kötet érdekes felismeréseket közöl a régió történelmével kapcsolatban. A Glasgow-i Egyetem történészprofesszora már az előszóban megnevezi azon sztereotípiákat, történelemértelmezéseket és interpretációkat, amelyekkel szemben szót emel: egyaránt támadja az „etnikai romanticizmust” és a primordialisztus kereteit, amelyek máig meghatározzák a Nyugat Kaukázus-képét. Ugyancsak elutasítja azt, hogy a centrum és a periféria szovjet felfogása „tisztán gyarmati” szemléletű lett volna, és a Szovjetunió egészét sem hajlandó pusztán történelmi kisiklás gyanánt felfogni. Marshall megfogalmazza a tételt, ami szerint a szovjet politika az alternatív modernizálásra tett kísérletet a régióban, s ezt „egyaránt kísértek csúf torzulások és jelentős sikerek”. Ezen értelmezési keretek között mutatja be Marshall a Szovjetunió perifériájának történetét, és az elemzés számos izgalmas részletet tartogat.

A monográfiának nagy dilemmája azonban, hogy a benne tárgyalt időszak igen hosszúra nyúlt, a „Kaukázus” pedig hatalmas és sokféle. Marshall emellett a Kaukázustól északra fekvő területeket is elemzi, Csecsenföld és Dagesztán központjaival, valamint a Kaukázuson túli Örményországot, Grúziát és Azerbajdzsánt is tárgyalja. A felvetett kérdések és értelmezések koherens bemutatása érdekében célszerű lett volna valamiféle korlátozással élni. A kötet szorosán követi a kronológiát, ám a komplex földrajzi keretek miatt ez nem szükségszerűen eredményez világos struktúrát – a fejezetek ide-oda cikáznak az események különféle helyszínei között.

Amikor azonban a leírás hosszabban elidőzhet, akár egy korszakon vagy egy adott eseményen, a könyv különösen izgalmas. Fontos súlyponti kérdés a forradalmak, a polgárháború kora, illetve a szovjethatalom megalapozása és konszolidációja 1941-ig. Marshall a forradalmat és a polgárháborút komplex eseménysorként elemzi, ami több volt annál, mintsem hogy a polgárháború „vörösei” legyőzték a „fehér” tábort, és sor került a régió bolsevik tekintélyuralmú gyarmatosítására. A szerző által bemutatott, jóval differenciáltabb kép olyan helyi politikai összefogásokat és struktúrákat is felvonultat, amelyek nagy gyorsasággal bontakoztak ki, majd hanyatlottak le. 1918 tavaszán például az Észak-Kaukázusban megalakult a Tereki Népköztársaság. A bolsevikok vezérletével egymásra találtak azok a csoportosulások, amelyek korábban fegyveres összecsapásokba keveredtek. Jóllehet a terület népeinek

1 Marshall, Alex: *The Caucasus under Soviet Rule*. London: Routledge, 2010. 387 p. (Routledge Studies in the History of Russia and Eastern Europe, 12.)

első kongresszusán még a tereki kozákok egyik frakciójának küldöttei dominálták (miközben a régió kozák csapatainak jelentős része továbbra is ellenséges érzülettel viseltetett a forradalom iránt), a második kongresszustól kezdődően már a csecsen és ingus küldöttekkel is számolni kellett. Vita robbant ki a választójoggal és a földreformmal kapcsolatban. A szerző a népköztársaság megalapításában „a helyi demokratikus döntéshozás valós és dinamikus, jóllehet instabil formáját” látja. Az alapító kongresszus felütéseként a Marseillaise hangjai csendültek fel, a pénteki népgyűlést pedig előbb berekesztették, hogy a muszlim küldöttek pontosan érkezhessenek az imára. E koalíció azonban már azelőtt darabjaira hullott, hogy Gyenyikin tábornok „fehér” hadserege az egész észak-kaukázusi régiót elfoglalta volna, így vetve véget a Tereki Népköztársaság kísérletének.

A bolsevikok nemcsak a polgárháborúban, hanem az állami intézményrendszer felépítése során is koalícióra léptek a helyi hatalmasságokkal, például a muszlim vallás képviselőivel vagy a kozák atamánokkal. A párt személyi állománya a régióban amúgy is igen gyöngye és heterogén volt. 1917 után kooptálták a regionális szocialista pártokat és csoportosulásokat, így az oszétokét, Dagesztán szocialista csoportjait, illetve az azerbajdzsáni Hummet párt egyik frakcióját. Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt egyes aktivistái maguk is nagy utat tettek meg: 1917-ben és a rákövetkező években nemcsak a szociálforradalmárok és a munkásmozgalom követői léptek be a pártba, hanem a pántürkizmus korábbi bajnokai és muszlim vallású személyek is. Mindez a pártfunkcionáriusok elképzeléseiben és retorikájában is tükröződött. A Tereki Népköztársaság egyik kongresszusán, 1918 novemberében például Szaid Gabijev, a dagesztáni „Forradalmi Bizottság” későbbi tagja így szólalt fel: „Éppúgy hiszek a mi [bolsevik] győzelmünkben, mint ahogy a Koránban és a sariában hiszek, mivel tudom, hogy sem egyik, sem másik nem mond ellent a kommunizmus eszméinek.”

A bolsevikokat helyi szervezeteik gyengesége arra kényszerítette, hogy az államépítés során helyi fórumokra is támaszkodjanak. A szovjethatalom konszolidációja során számos korábbi intézmény is a helyi hatalmi rend része maradt. Nemcsak a mecsetek maradhattak nyitva egészen az 1920-as évek második feléig (mígnem bezárták, majd a II. világháborús mozgósítás támogatására ismét megnyitották őket), hanem az Észak-Kaukázusban helyi szinten az iszlám vallásjog (saría) egészen 1927-ig párhuzamosan létezett a szovjet állam új jogi intézményeivel. Ezenkívül a szovjet hatalomgyakorlók eleinte attól is eltekintettek, hogy a muszlim vallási intézményekhez kötődő közvagyonot államosítsák. A szovjethatalomnak a lokális viszonyokba való beágyazása súrlódásokhoz vezetett a központ és a regionális vezetések között: a korábbi korszak tekintélyeivel kötött koalíció a helyi pártvezetés számára bizonyos függetlenséget nyújtott a központi pártszervekkel szemben, ami amazokban gyanakvást keltett. Mindezekelőtt a titkosrendőrség tekintette megbízhatatlannak az újonnan belépett tagok által dominált helyi pártszervezeteket. Idővel azután le is cserélődött a helyi pártvezetés. Az 1920-as években a pártapparátus elmozdított személyi állományát még hivatali állásokba fokozták le, és más tartományba helyezték, ám az 1930-as évek vége felé a leváltott funkcionáriusokat már többnyire kivégezték. A bolsevikok a gyöngye társadalmi beágyazottságukat még az 1920-as évek derekán is hadműveleti tevékenységgel ellensúlyozták. E hadjáratok célját, noha nemritkán a civil lakosság ellen irányultak, sokszor azzal magyarázták, hogy véget kell vetni a magán-személyek széles körben elterjedt fegyverviselésének és fel kell számolni a fegyveres bandákat. De a szovjet állam még e „lefegyverzési akciók” során is támaszkodott a helyi hatóságok segítségére, így például a dagesztáni muszlim papságra, amely megkövetelte a vallási közösztől, hogy szolgáltatassá be az összes fegyverüket.

A polgárháborút és a konszolidációt taglaló fejezetek után Marshall szinte végig kísért a Kaukázust a szovjethatalom idején jellemző főbb eseményeken és fejleményeken. A

párt-„tisztogatás”, illetve az 1937–1938-as terrorhullám kapcsán azt a tételt állítja fel, hogy míg az előbbi a tárgyalt régióban átlagon felüli súllyal folyt le, a 00447-es titkos parancs kiadását követő tömeges letartóztatások és kivégzések a Kaukázust csekélyebb mértékben érintették, mint a Szovjetunió többi térségét. A terror menetét a lokális összefonódások (protekció) hálózata nagyban befolyásolhatta.

Külön fejezet foglalkozik a régió II. világháborús éveivel. A szerző jó húsz oldalon keresztül tárgyal olyan szerteágazó témákat, mint a regionális fegyveres alakulatoknak a német Wehrmachtal való együttműködése, vagy éppen a csecsenek, ingusok, kabardinek és karacsajok NKVD által végrehajtott tömeges deportálása Közép-Ázsiába. A szovjethatóságok ez utóbbi, brutális intézkedéseinek elemzésére azonban például nem jut elég hely, jöllehet a több mint 700 ezer deportált személy közül mintegy 200 ezren életüket is veszítették. A Sztálin halálától a Szovjetunió széthullásáig vezető négy évtizedet Marshall egyetlen címszó alatt foglalja össze, mint „a szovjet állam végső strukturális krízisét” jellemzi.

Az utolsó fejezet a Szovjetunió összeomlását követő időszakról foglalkozik. Marshall itt a szovjet struktúrák és politikai elit kontinuitását emeli ki az utódállamokban. A grúz Zviad Gamszahurdia és az azerbajdzsáni Abulfaz Elcsibej elnök bukásában a szerző a régió (nacionalista) disszidensmozgalmainak kudarcát látja. Mindkét államfőt rövid hivatali időt követően állították félre a korábbi tagköztársaságok pártvezérei. Az 1990-es évek közepén még a csecsen függetlenségi mozgalomban is olyan személyek mozgatták a szálakat, akiket a szovjet hatalmi apparátus képezett ki. Dzsohar Dudajev, a Vörös Hadsereg korábbi hadnagya az iszlamizmust propagálta a legkevésbé, hanem inkább egyfajta „harmadikvilág”-ideológiát, amely abból táplálkozott, hogy a Szovjetuniót orosz gyarmatosító hatalomnak ítélte. Csak az 1990-es évek második felében importálta a Samil Bászajev körül csoportosuló ellenzék a vahhabita ideológiát, amelynek égisze alatt napjainkban egy észak-kaukázusi emirátus megalapításáért küzdenek.

Alex Marshall könyve utószavában óva int attól, hogy a Szovjetunió összeomlását diadalittasan nyugtázzuk. Számos „nyugati történész és tudós” a normalitáshoz való visszatérést látja a posztszovjet államalapítások sorozatában, sőt egyesek számára ez maga a „nemzetek diadala” a kommunizmus felett. Az önmagukat felszabadító nemzetek eme látomása azonban elsiklik afölött, hogy a szovjet hatalmi és politikai struktúrák milyen kulcsszerepet játszottak az aktuális határok megrajzolásában és a nemzetépítés alakításában. A Szovjetunió mint orosz gyarmattartó birodalom értelmezése csak a régi nomenklatura funkcionáriusainak helyzetét könnyítette meg, hogy immár nemzeti vezetőkként léphessenek színre.

Marshall könyve nem könnyű olvasmány, de igen informatív – tartalmilag azonban túl nagyszabású. A könyv kulturalizmussal szembeni bírálatának fényében érthetetlen, hogy a szerző miért nem veszi górcső alá a „Kaukázus” fogalmát és hivatkozási kereteit. Marshall számos sztereotípiát megvilágít, de vajon miért hagyja ki éppen a Kaukázus mint feltételezett régió kulturalizált képeit? Helyenként a hadműveleti és háborús leírások, illetve a fegyvernemek taglalása is túlságosan részletekbe menő, több helyen alig mozdítja előre a téma elemzését. Ezzel szemben az a számos izgalmas kultúr- és társadalomtörténeti részlet és anekdota, amelyet Marshall közzétesz, ugyancsak jobban érvényesült volna egy szűkebb és időben is behatároltabb vizsgálati területen, ami még szilárdabbá és tömörebbé tette volna a kötet általános végkövetkeztetéseit.

Jan Zofka